

МАР'ЯН БЕДРІЙ

Верв у київській русі: самоврядування і право

Українська держава в сучасних умовах опинилася перед низкою важливих викликів, серед яких зовнішні загрози, боротьба з корупцією, потреба євроінтеграції та системних і комплексних реформ. Успішність держави, як це переконливо довела історія, перебуває у прямій залежності від вдалої побудови правової системи, яка повинна містити ефективні механізми народовладдя та економічного розвитку. Важливим учасником цих процесів повинні стати територіальні громади, реформування яких є пріоритетним завданням сьогодення. Разом з тим необхідно враховувати історичний досвід українського народу, у правотворенні якого протягом тривалого проміжку часу важливу роль відігравали громади, а в Київській Русі їхнім основним видом були верві.

Можна припустити, що термін «верв» походить від шnurка – «вірвочки», яким вимірювали ділянку землі, зайняту членами верви. Верв була сільською територіальною громадою, яка наділялась правом місцевого самоврядування та судовими функціями. Цей інститут був притаманним не лише населенню Київській Русі, але й хорватському народу, оскільки про нього згадує як «Руська правда», так і Полицький статут, який діяв у Далмації (прибережна частина Хорватії).¹ Водночас у деяких статтях «Руської правди» вживається термін «мир», під яким також необхідно розуміти сільську громаду. Сучасний історик права В. Заруба вважає, що в Київській Русі «верв» була південноруською назвою сільської громади, а «мир» – північноруською².

Більшість вчених схилилися до того, що верв була спілкою сіл. Водночас інші дослідники, серед яких М. Ясинський, вважали, що терміни «верв» і «село» були тотожними³. Цілком можливо, що обидві версії правильні,

¹ Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – Москва: ИНФРА-М, 1998. – с. 76.

² Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – С. 23.

³ Ясинський М. «Село» і «верв» Руської Правди / М. Ясинський // Антологія української юридичної думки. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. думка, 2002. – С. 275.

тобто верв могла включати до свого складу, як одне село, так і декілька. Водночас необхідно згадати про те, що в часи Київської Русі не було проведено остаточного розмежування між селами. Тому верв могла бути навіть не об'єднанням кількох сіл, а певною територією з жителями, яка згодом поділилась на кілька сіл під впливом суспільних умов. Якщо верв складалася із кількох сіл, тоді село, в якому знаходився її адміністративний центр, називалося «чоло»⁴.

Верв не лише здійснювала самоврядування та судочинство на певній території, але й забезпечувала чинність існуючих правових звичаїв, а також формувала нові. Більше того, на думку В. Лешкова, звичаєве право Київської Русі було результатом правотворчої діяльності верви⁵. Очевидно, ця правотворчість здійснювалася шляхом усталення певної практики правовідносин або через вервні віча та суди, коли їх рішення повторювались у багатьох вервах і поширювали на них свою юридичну дію. У цьому аспекті механізм утворення звичаєво-правових норм істотно вдосконалився у порівнянні з додержавним правом, де основним джерелом їхнього формування була воля родових старійшин, а не загальна згода громади, виражена в рішенні віче⁶. Відтак у Київській Русі утворилася окрема підсистема звичаєвого права, яку можна назвати «вервним правом».

Процес формування вервного права із правових норм додержавного суспільства східних слов'ян перебував у прямій залежності від процесу перетворення родових спільнот у територіальні громади Київської Русі. Відомий історик права А. Яковлів зазначав, що економічний розвиток суспільства, зокрема хліборобство, послабив родинний зв'язок і зумовив створення нових форм громадського співжиття: родину змішаного типу, яка складалася із родичів і чужинців, наділених спільною власністю; потім громаду зі спільним майном; громаду з правом індивідуальної власності її членів на двір і поле та зі спільною власністю на луки, випаси, ліси, озера, лови та ін. Завершальною стадією цього процесу еволюції стало виникнення села – спілки малих громад і дворищ⁷. Водночас формувалась громадська форма управління через виборну старшину всіма справами громади, в тому числі охороною правопорядку та безпеки, здійсненням правосуддя та боротьбою зі злочинністю.

⁴ Линниченко И. Черты изъ истории сословій въ Юго-Западной Галицкой Руси XIV-XV в. / И. Линниченко. – М., 1894. – С. 78.

⁵ Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лешков // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 72.

⁶ Беляев И. Д. История русского законодательства / И. Д. Беляев. – СПб, 1999. – С. 27–28.

⁷ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI-XVIII в. в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Число 1. – С. 12.

Отже, у IX ст. загалом завершився процес перетворення родових спільнот у територіальні громади. Основним видом цих громад була верв. Важливо зазначити, що її формування відбувається паралельно з утворенням держави Київської Русі. Тому можна стверджувати, що перехід давньоукраїнського суспільства до нових форм співжиття був одним із визначальних державотворчих процесів. Водночас колишнє додержавне право східних слов'ян повинно було адоптуватися до нових суспільних умов, створивши основу для правової системи Київської Русі.

Коли давньоукраїнське суспільство досягло нового щабля свого розвитку, перейшовши до державної системи організації влади, додержавне право східних слов'ян зазнало значної еволюції. Князівська влада формувала законодавство та змінювала окремі правові звичаї. Значного обмеження зазнала кровна помста й інші правові звичаї, що суперечили публічним інтересам. За таких умов основним осередком розвитку звичаєвого права в Київській Русі стала верв. На цьому наголошують чимало науковців. Зокрема Ю. Семенов⁸ та І. Музика⁹ підтримали точку зору, за якою звичаєве право в умовах розпаду первісного суспільства та становлення держави у східних слов'ян зберігалось як право селянських громад (вервів).

Вервне право було ядром звичаєвого права Київської Русі, однак навряд чи можна ставити знак «дорівнює» між цими поняттями. Загалом правові звичаї у Київській Русі регулювали міжнародні (міжплеменні) та міждержавні відносини, владні та військові відносини, відносини власності та володіння, сімейні, зобов'язальні, кримінальні та процесуальні відносини. Крім того, правові звичаї визначали юридичний статус осіб у Київській русі: чоловіків, жінок, іноземців, різних суспільних груп і об'єднань¹⁰. Правовий звичай, будучи основним (на його домінуванні в цей період наголошують у тому числі іноземні вчені¹¹) регулятором суспільних відносин у Київській Русі, не завжди мав вервне походження, але й формувався іншими шляхами – судовою (однак не вервних судів) та управлінською практикою, торгівлею (в тому числі міжнародною), рецепцією в іноземних держав і народів тощо.

Запозичення правових звичаїв відбувалися, передусім, у двох напрямках – південному (з Візантії) та північному (у варязьких народів). Убивши князя Ігоря, древляни прийшли сватати його вдову Ольгу за свого князя. Ольга по-

⁸ Семенов Ю. И. Обычное право в докласовом обществе: возникновение, сущность и эволюция / Ю. И. Семенов // Обычное право народов Сибири (буряты, якуты, эвенки, алтайцы, шорцы). – М.: Старый сад, 1997. – С. 41–42.

⁹ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 144.

¹⁰ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 146.

¹¹ K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2008, s. 81.

ставила вимогу, щоб сватів принесли до неї у човні. Древляни вирішили, що це вияв пошани, однак насправді в Скандинавії існував звичай ховати померлих човнах. Принесений човен разом із сватами кинули в яму та закопали живцем¹². Звісно, запозичені правові звичаї, як правило, не входили в систему вервного права, що базувалася на звичаях додержавної доби та нових нормах, утворених практикою громадського життя.

Організація влади у верві була відносно складною та будувалась на демократичних засадах, оскільки посадові особи, як правило, обирались територіальною громадою. Основними органами влади верві був староста, віче та суд. Віче було основною формою вирішення найважливіших питань як місцевого, так і загальнодержавного значення. Тому віча були загальнодержавні, міські та сільські (вервні). Вервні віча проіснували на українських землях аж до розпаду Галицько-Волинської держави. Хоча про вервні віча, збереглося значно менше відомостей ніж про інші види цих зібрань, проте їх проведення є очевидним, оскільки значно зручніше зібрати жителів села, ніж міста, князівства чи тим паче держави. На тому, що вервні віче Київської Русі були подальшим розвитком народних зібрань родових общин додержавного суспільства східних слов'ян, наголосив А. Пресняков¹³.

Рішення віче в умовах Київською Русі мали, як правило, усну форму. Відтак ті рішення народних зібрань, які містили нові юридичні норми, не набувши письмової форми, ставали правовими звичаями. Чинність вічевих звичаїв поширювалася на територію, підвладну такому зібранню: дія рішень вервних віч була чинною на території відповідної верві; рішення віче столичного міста Києва мали загальнодержавний характер; міські віча міст-центрів князівств були компетентними у вирішенні справ усього князівства¹⁴. Подібним чином звичаєво-правові норми утворювалися і в інших народів того часу. Наприклад, у Норвегії правотворчими функціями були наділені тинги – народні зібрання різних рівнів і типів¹⁵.

Будучи територіальною громадою та основною ланкою організації давньоруського суспільства, верв встановлювала не тільки взаємні права та обов'язки своїх жителів, але й регулювала їхні відносини з іншими особами та об'єднаннями (жителями інших вервів, іноземними купцями, міськими ремісниками тощо). Верв визначала місця проведення торжищ, порядок охо-

¹² Історія українського права / За ред. І. А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – С. 39–40.

¹³ Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А. Е. Пресняков; подгот. М. Б. Свердлов. – М.: Наука, 1993. – С. 399–400.

¹⁴ Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 147.

¹⁵ Симпсон Ж. Викинги. Быт, религия, культура [Електронний ресурс] / Жаклин Симпсон; Пер. с англ. Ю.Чехонадской. – М.: Центрполиграф, 2005. – Режим доступу – www.bibliotekar.ru/vikingi/7.htm

рони шляхів і переправ та ін. Особливо це проявлялося у період до формування централізованого державного апарату Київської Русі¹⁶.

Безумовно, вагомим фактором трансформації додержавного права у вервне право був вплив держави на суспільні відносини в громадах Київської Русі. Спочатку він був лише владно-управлінським, однак згодом став і законодавчим. Водночас і вервне право мало значний вплив на організацію державного апарату Київської Русі та її правову систему. Як зазначалося, звичаєве право можна знайти у всіх сферах суспільного життя Київської Русі. Законодавство князів лише уточнює його, систематизує та частково реформує. Інші джерела права – доповнюють і вливаються здебільшого в нові суспільні відносини (наприклад, збірники візантійського права регулювали переважно канонічно-правові відносини, що виникли з кінця X століття)¹⁷.

Дослідники звертають увагу на те, що в літописних джерелах терміни «звичай» і «покон» (тобто закон) живаються як синонімічні¹⁸. Проте це свідчить не про слабкість тогочасного термінологічного апарату чи неспроможність народу Київської Русі розрізнити ці поняття, а про їх рівнопорядковість, спільне призначення та однакову юридичну силу. Згодом правовий розвиток княжої держави зумовив необхідність систематизації норм звичаєвого права, внаслідок чого було створено найбільш видатний давньоукраїнський збірник права під назвою «Руська правда».

З приводу «Руської правди» І. Еверс зазначав, що її зміст полягав у «простоті, характерній давнім законам, яка в свою чергу становить надійний доказ глибокої давнини» юридичних норм¹⁹. «Руську правду» не варто вважати кодифікацією виключно звичаєво-правових норм, однак її основу справді становили норми звичаєвого й у т.ч. вервного походження. Передусім, це були норми, в яких безпосередньо згадувалася верв. Так, у ст. 3-6 Розширеної редакції «Руської правди» верв згадується у контексті колективної юридичної відповідальності шляхом виплати «дикої віри»²⁰. Крім того, слідчі дії (закличу, зводу, гоніння сліду), передбачені «Руською правдою» теж мають вервне походження, адже утворилися з практики вервних судів. Можна припустити, що в «Руській правді» були систематизовані й інші норми вервного права.

¹⁶ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 156.

¹⁷ Бєдрій М. М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі / М. М. Бєдрій // Молодий вчений. – 2014. – № 8 (11). – Частина I. – С. 179.

¹⁸ Історія українського права / За ред. І. А. Бєзклубого. – К.: Грамота, 2010. – С. 37.

¹⁹ Еверс І. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / И. Ф. Г. Еверс // Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі / Уклад. Г. Г. Дємиденко, В. М. Єрмолаєв. – Х.: Право, 2014. – С. 89.

²⁰ Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копилєнко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 27.

Історик права В. Лешков не погоджувався з тим, що про верв йдеться лише у двох-трьох статтях «Руської правди». На його переконання, «близько 15 статей можна знайти у «Руській правді», що говорять верв позитивно чи негативно. Вивчивши ці статті, приходиш до висновку, що «Правда» представляє верв не в блідому натяку, а в детальному описі, не здогадливим при-видом, а живою істотою, з повною, чіткою діяльністю»²¹. Виходячи з цього переконання, можемо припускати, що норми вервного права присутні в «Руської правді» не тільки в статтях, у яких верв згадано безпосередньо, але й у деяких інших, де такої згадки немає.

Передусім, вервне право визначало систему самоврядування громад, про яку згадувалося вище (староста і віче). Основним юрисдикційним механізмом захисту й апробації норм вервного права був вервний суд, який у період існування Київської Русі розглядав усі категорії справ стосовно членів громади та розслідував злочини, що були вчинені на її території. Навіть коли справа за участю селянина (а селянський стан був кількісно переважаючим у тогочасному суспільстві) згодом розглядалася державним судом, то в першій інстанції її все ж таки розглядав громадський суд²².

Важливе місце в системі вервного права посідали речові права. Право власності на рухоме майно утворилося вже у додержавний період і продовжувало розвиватися в Київській Русі. У «Правді Ярослава» згадано про право власності на коней, зброю та одяг, а в «Правді Ярославовичів» присутні норми, що захищали право власності на землю, встановлювалася відповідальність за пошкодження земельних меж²³. Водночас вервне право у своїй термінології не містило самого поняття власності чи інших речових прав, користуючись більш простими термінами – моє, твоє тощо²⁴.

Верв була суб'єктом права колективної власності на землю. Однак сільське господарство здійснювалося силами окремої сім'ї, яка була власником і продуктів своєї праці. Тому орні землі та сіножаті розподілялися поміж членами громади й окремими домогосподарствами. Натомість угіддя (випаси, ліси, води тощо) перебували в спільному користуванні всіх членів громади. Свої права колективного власника на землю при умовах приват-

²¹ Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лешков // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 54.

²² Рубаник В. Е. Государство, право и суд в Киевской Руси: историко-юридический очерк / В. Е. Рубаник. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 249.

²³ Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.) / І. Й. Бойко. – Львів, 2014. – С. 43.

²⁴ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. – СПб, 1910. – С. 524–525.

ного користування нею громада здійснювала шляхом періодичних перерозподілів землі. Перерозподіли землі були засобом зрівняння у забезпеченні землею усіх членів громади²⁵. У вєрві перерозподіл землі відбувався у серпні. Основним принципом перерозподілу виступала загальна згода селян-землеволодільців, але в разі, коли її не вдавалося досягнути, могли використовуватися інші засоби (в т.ч. жеребкування)²⁶.

Згодом у вєрві проявлялася певна конкуренція між індивідуальним господарством і колективною власністю на землю. Приватна власність членів громади на землю виникла не відразу, а поступово з колективної власності шляхом збільшення періодів між переділами землі, вилучення з них певних ділянок і нарешті їх припинення. Поряд з цим існували також ділянки, які взагалі виключалися з перерозподілів, постійно залишаючись у користуванні окремих домогосподарств²⁷. Імовірно, трипільська традиція, що продовжувала розвиватися в Київській Русі, могла виробити формулу набувальної давності на землю – трьохрічне користування²⁸. Проте, не зважаючи на появу приватної власності на землю, деякі об'єкти продовжували бути власністю вєрві.

Зобов'язання за вєрвним правом виникали на підставі укладення договору чи заподіяння шкоди. Хоча форма договору була усною, вєрвне право вимагало здійснення при його укладенні певних символічних дій – рукостикання, зв'язування рук, розпивання могорича тощо. Для дійсності договору потрібною була також присутність свідків при його укладенні. У разі оспорення правомірності набуття речі свідки доводили законність володіння нею покупцем. За цим принципом здійснювався звід. Зокрема ст. 37 Розширеної рекації «Руської правди» вимагала присяги двох свідків або митника для доведення добросовісності набуття речі²⁹.

Засада еквівалентної компенсації майнових збитків, що утворилася у вєрвному праві, згодом була зафіксована у «Руській правді». Зокрема ст. 18

²⁵ Гураль П. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. – Львів: Край, 2008. – С. 17.

²⁶ Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лешков // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 72–73.

²⁷ Гураль П. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. – Львів: Край, 2008. – С. 17

²⁸ Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лешков // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 73.

²⁹ Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 28.

Короткої редакції постановляла, що особа, яка зламала чужий спис, щит або одяг, повинна була його відшкодувати. Основним майном для такого відшкодування була худоба винуватця: «то скотом йому заплатити». Ст. 58 Розширеної редакції поклала на закупа обов'язок відшкодувати своєму пану коня, що був втрачений з його вини³⁰.

Вервне право допускало спадкування за законом і за заповітом, проте свобода заповітних розпоряджень спадкодавця обмежувалася членами його сім'ї. Майно батька спадкували його сини, однак не в рівних частках, адже будинок спадкодавця переходив у власність наймолодшого сина. Доньки могли допускатися до спадкування лише за відсутності синів, що виразилося в звичаєво-правовій нормі, яка набула форму народної приказки – «сестра при братах не спадкоємиця»³¹. Імовірно, що навіть при відсутності синів доньки за вервним правом могли стати спадкоємицями тільки при умові їхнього проживання у тій самій верві, що й батьки. Коли ж вони були невістками в іншій верві, звичаєве право передбачало перехід спадкового майна у власність громади. У «Руській правді» відповідне правило було викладено в іншій редакції – майно померлого смерда, який не мав синів, переходило у власність борярина (ст. 90 Розширеної редакції)³².

До прийняття християнства вервне право було основним регулятором сімейних правовідносин у Київській Русі. Воно передбачало дві форми утворення сімейного союзу: викрадення нареченої (у т.ч. взяття нареченої в полон за наслідком воєнних дій); купівля нареченої в її батьків (договірний шлюб). Серед селян домінував моногамний шлюб, однак боярство та князі до прийняття християнства практикували полігамію³³. Так, у князя Володимира Святославовича до хрещення було 5 дружин і кількасот наложниць³⁴.

Вервне право передбачало необхідною передумовою укладення шлюбу сватання, під час якого сторони укладення шлюбу та їхні батьки досягали згоди щодо його можливості. Якщо дівчина відмовляла хлопцеві в його шлюбній пропозиції, вона виносила сватам гарбуз. Коли ж вона погоджувалася на шлюб, виносила вишиті рушники чи хустки. Під час заручин відбувалося укладення договору щодо організації весілля та умов подружнього

³⁰ Правова система України: історія, стан, перспективи : у 5 т. – Т. 1 Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – С. 225.

³¹ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX-XX ст.) / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – С. 32–33.

³² Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі / Уклад. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. – Х.: Право, 2014. – С. 34.

³³ Рубаник В. Е. Государство, право и суд в Киевской Руси: историко-юридический очерк / В. Е. Рубаник. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 128.

³⁴ Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – С. 64.

життя – місця проживання, спільного майна тощо. В разі порушення цього договору сторона, яка не дотрималася його умов, повинна була компенсувати іншій стороні заподіяну шкоду. Вервне право допускало припинення шлюбу внаслідок смерті одного з подружжя чи розірвання за наявності певних підстав. Імовірно, ці підстави згодом були санкціонованими у Церковному статуті Ярослава Мудрого: якщо дружина приховувала важливу інформацію від чоловіка; у випадку подружньої зради; замах одного з подружжя на життя іншого; якщо дружина організувала крадіжку майна чоловіка³⁵.

Дискусійним питанням залишається те, чи в Київській Русі відбулося розмежування між злочинами та іншими правопорушеннями. Імовірно, якщо таке розмежування у вервньому праві й було, то воно перебувало на стадії формування, тому його чіткість викликає сумніви. Злочин у Київській Русі мав назву «обида» (образа), що вказує на його приватно-публічну природу. В цьому контексті заслуговує уваги думка Д. Самоквасова, за якою злочин за «Руською правдою» наносив потрійну шкоду суспільству: порушення державного веління (закону); порушення суб'єктивного права певної особи; затрата праці на відновлення порушених прав. Відтак злочинець сплачував штраф князеві, компенсував шкоду потерпілому, оплачував працю суддів та інших посадових осіб, що брали участь у справі³⁶. У цьому аспекті вервне право відрізнялося від додержавного права, оскільки дохід від покарання злочинця отримували не тільки потерпілий, громада та її посадові особи, але й князь і представники його адміністрації.

Вервне право виділяло дві стадії злочинного діяння: замах і закінчений злочин. Про це свідчать відповідні статті «Руської правди». Так, у ст. 9 Короткої редакції йдеться саме про замах на злочин: «Якщо хтось вийме меч, але не вдарить, тоді гривну покласти». Покарання за закінчений злочин було втричі суворішим, ніж за замах на його вчинення³⁷. Обставиною, що виключала злочинність діяння, було вбивство злочинця на місці вчинення тяжкого злочину, на що вказувала ст. 40 Розширеної редакції «Руської правди», яка дозволяла вбити злодія «наче собаку». Водночас вона забороняла вбивати уже затриманого (зв'язаного) злодія, за що передбачався штраф 12 гривень³⁸. Можливо, це було формою необхідної оборони, або ж заходом посиленої охорони майнових прав.

У складі злочину за вервним правом можемо віднайти елементи, близькі до сучасного кримінального права. Зокрема об'єктом злочину була публічна

³⁵ Історія українського права / За ред. І. А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – С. 54-55.

³⁶ Самоквасов Д. Я. Курс истории русского права / Д. А. Самоквасова. – М., 1908. – С. 362.

³⁷ Рубаник В. Е. Государство, право и суд в Киевской Руси: историко-юридический очерк / В. Е. Рубаник. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 174.

³⁸ Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 29–30.

влада (князя, громади), життя, здоров'я, власність тощо. Об'єктивна сторона злочину могла виражатися як у формі злочинної дії, так і злочинної бездіяльності, їхніх суспільно небезпечних наслідках і причинному зв'язку між ними. Суб'єктом злочину могли бути усі фізичні особи, крім холопів і челяді (вони не мали правосуб'єктності). Суб'єктивна сторона теж мала значення для кваліфікації діяння, адже «Руська правда» розрізняла вбивство «в об-разу», «в розбої», «в сварці чи на бенкеті»³⁹.

У той час, коли княже право Київської Русі надавало великого значення протидії злочинам проти державного ладу, вервне право вважало пріоритетною кримінально-правову охорону життя, здоров'я та власності. Зокрема тяжким злочином вважалося конокрадство, адже кінь був на той час основним засобом у виробництві та бойових діях. «Руська правда» передбачала покарання у формі потоку та розграбування за крадіжку коня, а за знищення чужого коня – штраф 12 гривен⁴⁰. Основним будівельним матеріалом у давньоруській період було дерево, тому підпал становив загальну суспільну небезпеку, міг спричинити велику пожежу, і також належав до найтяжчих злочинів, який карався потоком і розграбуванням⁴¹.

Як відомо, первинною реакцією суспільства на злочин була помста. Інститут кровної помсти зародився у додержавному суспільстві східних слов'ян і продовжував діяти відповідно до вервного права в умовах Київської Русі. При чому, він поширювався не тільки на внутрішньодержавні відносини, але й вийшов на міжнародну арену, про що свідчить русько-візантійський договір 945 р.: «Якщо наш підданий уб'є русича чи русич нашого підданого, то нехай затримають родичі вбитого убивцю, і хай вб'ють його»⁴². Водночас звичаєво-правовий інститут кровної помсти поступово втрачав актуальність. Вервам було більш вигідно отримувати майнову компенсацію за вбивство свого члена, аніж підтримувати виснажливі міжродові війни. Встановлення майнових обтяжень за злочини спричиняли боргову залежність одних вервів від інших, а відтак одержання у т.ч. політичного впливу. Такий вплив цілком міг детермінувати політичну організацію певної території, де владу отримувала більш сильна верв, яка підпорядкувала собі інші – виснажені міжродовими війнами та майновими виплатами за злочини своїх жителів⁴³.

³⁹ Історія держави і права України / За ред. В. Д. Гончаренка. – Х.: Право, 2013. – С. 41.

⁴⁰ Рубаник В. Е. Государство, право и суд в Киевской Руси: историко-юридический очерк / В. Е. Рубаник. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 182.

⁴¹ Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі / Уклад. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. – Х.: Право, 2014. – С. 34.

⁴² Хрестоматія з історії держави і права України / Упоряд.: А.С.Чайковський, О.Л.Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 18.

⁴³ Мальцев Г. В. Местъ и возмездие в древнем праве / Г. В. Мальцев. – М.: ИНФРА-М, 2012. – С. 384.

Попри ці обставини, кровна помста продовжувала існувати в Київській Русі. Загрозу від цього правового звичаю для загальної безпеки та стабільності держави чітко усвідомлювали князі, тому намагалися її обмежити. На суспільну важливість такого обмеження вказує те, що з цього питання починається текст Короткої редакції «Руської правди». Зокрема у ст. 1 цього документа постановлялося: «якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина, або племінник з боку сестри, племінник з боку брата»⁴⁴. Отож, держава відібрала в усього роду право помсти за вбивство свого родича, звівши коло потенційних месників лише до першого та другого ступенів спорідненості. Водночас варто розуміти й те, що давньоруське суспільство не відразу сприйняло цю норму, і цілком можливо, що за давньою традицією в процес помсти вступав увесь рід, хоч і всупереч закону.

Альтернативою помсти стало призначення покарання в судовому порядку. На думку І. Бойка, основною метою покарання за давньоруським кримінальним правом було виправлення злочинця, його каяття у вчиненні злочину та відшкодування майнових і моральних збитків. З огляду на цю мету в «Руській правді» відсутні смертна кара чи тілесні покарання⁴⁵. Такий ліберальний підхід до юридичної відповідальності за злочини можна пояснити в тому числі вервним походження кримінально-правових норм «Руської правди», адже для громади було основним відновлення порушених прав потерпілого та миру в околиці, а не заповідання страждань і залякування злочинців. Особливо небезпечні злочинці підлягали виключенню зі складу верві, втрачали її підтримку та своє майно, а тому найтяжчим покаранням був потік і розграбування.

М. Владимирський-Буданов вважав, що потік і розграбування полягало в позбавленні злочинця особистих і майнових прав. Потік (вигнання) супроводжувалося втратою правосуб'єктності особи, яка реалізовувалася нею в громаді, а розграбування (конфіскація) була повним позбаленням майнових прав⁴⁶. «Руська правда» встановила потік і розграбування за вчинення підпалу, конокрадства та вбивства в розбої. Це покарання полягало в тому, що все майно злочинця підлягало конфіскації (розграбуванню). Імовірно, збиралася вся громада та розграбовувала дім злочинця. При цьому каралися не тільки сам злочинець, але і його дружина та діти, бо їх усіх виганяли з громади (верві)⁴⁷. Не маючи ні дому, ні засобів для існування, ні захисту від

⁴⁴ Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі / Уклад. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. – Х.: Право, 2014. – С. 6.

⁴⁵ Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX-XX ст.) / І. Й. Бойко. – Львів, 2013. – С. 43.

⁴⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб, 1909. – С. 328.

⁴⁷ Мальцев Г. В. Месть и возмездие в древнем праве / Г. В. Мальцев. – М.: ИНФРА-М, 2012. – С. 388.

своїє верві, вони могли стати жертвою нападів і вбивств, тому часто добровільно ішли у рабство. На думку С. Борисенка, такі люди ставали ізгоями⁴⁸ (від «гоїти» – жити), тобто людьми, які не належали до жодної громади та не мали засобів виробництва⁴⁹.

Більшість покарань у «Руській правді» були майновими, тому полягали у різного роду штрафах – головщині (виплаті родичам жертви майнової компенсації за вбивство), вірі (штраф великих розмірів на користь держави за вчинення тяжких злочинів), продажі (штраф на користь держави за вчинення злочинів середньої та невеликої тяжкості)⁵⁰. Цілком можливо, що віра та продаж до централізації адміністративного апарату Київської Русі стягувалися не на користь держави, а були компенсацією громаді (верві) за порушений правопорядок. Серед різних майнових покарань «Руської правди» особливу увагу привертає дика віра – особливий вид давньоруського штрафу, який сплачувала верв, яка не могла знайти злочинця чи приховувала його.

Існування згаданого покарання пояснюється тим, що верв була суб'єктом колективної юридичної відповідальності. Ця відповідальність виражалася в інститутах кругової поруки та дикої віри. Кругова порука полягала в тому, що коли під час розслідування злочину сліди доходили до певної верві, скликалась нарада її представників, які на цій нараді вирішували питання про вибір одного з двох шляхів: розшукати у своїй верві злочинця і видати його селянам сусідньої верві чи державі; відмовитися від видачі злочинця⁵¹. У випадку відмови жителі верви несли колективну юридичну відповідальність, відому в часи Київської Русі як дика віра.

Г. Мальцев припускає, що верв наділялася правом не видавати вбивцю під приводом того, що вбивство було випадковим, необережним, а сам винуватець – добропорядна людина. Далеко не кожен міг розраховувати на подібну підтримку з боку громади. Допомогою громади при виплаті віри не могли скористатися люди, що не належали до жодної верви, а також ті, що не брали участі у виплаті дикої віри при вчиненні злочину іншими жителями верви⁵². Так, у ст. 5 Розширеної редакції «Руської правди» було вказано: «Якщо вбивця з верви буде виявлений, то їм допомагати йому, бо він і сам

⁴⁸ Борисенко С. Г. Карний зміст «потока» Руської Правди / С. Г. Борисенко // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 410.

⁴⁹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 37.

⁵⁰ Історія українського права / За ред. І. А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – С. 62–63.

⁵¹ Демченко Г.В. Наказаніе по Литовскому статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566, 1588г.). – Часть первая. – Київ, 1894. – с. 135

⁵² Мальцев Г. В. Местъ и возмездіе в древнемъ праве / Г. В. Мальцев. – М.: ИНФРА-М, 2012. – С. 387.

виплачує за інших. Якщо дика віра, то спільно сплачується 40 гривен, а головництво – сам убивця, виплачуючи спільно з іншими в 40 гривнях свою частку»⁵³.

Верв звільнялася від сплати дикої віри у двох випадках: якщо знайдений на її території труп був невідомої людини; якщо були знайдені лише кістки людини (ст. 15 Розширеної редакції «Руської правди»). Друга підстава цілком очевидна, оскільки кістки трупа свідчили про те, що злочин був вчинений давно, і тому віднайти злочинця було доволі складно. Щодо першої підстави дослідники не мають єдиної точки зору, висуваючи різні версії. Одні (С. Соловйов та ін.) вважали, що верв не мала обов'язку сплачувати дику віру за вбивство невідомої людини, оскільки за таку людину не могла бути вчиненою помста. Натомість інші (М. Ланге та ін.) пояснили звільнення верви від обов'язку сплачувати дику віру за невідому людину тим, що труп могли підкинути з іншої верви задля уникнення юридичної відповідальності⁵⁴.

Спосіб здійснення вервного судочинства не є очевидним для сучасної історико-правової науки, оскільки майже не збереглось документальних джерел того періоду, які б відображали особливості верного судового процесу. Безперечно, вервний суд діяв на основі звичаєвого права. Оскільки втіленням давньоукраїнського звичаєвого права була «Руська Правда», можна припустити, що судовий процес у вервних судах був дуже близьким до вимог процесуальних норм «Руської Правди» або навіть ґрунтувався на них⁵⁵.

Проаналізувавши норми «Руської правди», В. Лешков прийшов до висновку, що здійснення кримінального судочинства без участі верви було б неможливим, адже верв: несла обов'язок шукати злочинця чи сплатити за нього дику віру; мала владу змусити злочинця сплатити віру, допомогти йому в цьому чи видати державі; організувала звід на своїй території та сприяла затриманню «тятя» (злодія) тощо. Крім того, без верви була б неможливою реалізація статей «Руської правди» про наявність послухів при укладенні кожної угоди та переслідуванні злочинця, а також про оголошення на ринку та серед громади про крадіжку речі чи інший злочин. Відтак верв займалася не тільки сплатою штрафів і здійсненням судочинства, але й більшістю правових питань, які виникали у тогочасному суспільстві⁵⁶.

⁵³ Хрестоматія з історії держави і права України / Упоряд.: А.С.Чайковський, О.Л.Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 27.

⁵⁴ Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства / И. М. Собестианский. – М.: Либроком, 2011. – С. 122.

⁵⁵ Бойко І. Правовий статус вервних судів у Київській Русі (IX-XII ст.) / І. Бойко, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 49. – Львів, 2009. – С. 30.

⁵⁶ Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лешков // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К.: Юридична книга, 2002. – С. 59–60.

«Руська правда» містить ряд статей, які регулювали порядок здійснення громадою, зокрема вервним судом, досудового розслідування, основними засобами якого були процесуальні дії заклича, зводу та гоніння сліду. Заклич полягав у публічному оголошенні про злочин. У випадку крадіжки «Руська правда» зобов'язвала потерпілого оголосити про це на торгу. Якщо після проходження трьох днів з часу заклича річ вдалося розшукати, то особа, у якої її було знайдено, вважалася винною у крадіжці. Вона була зобов'язана не тільки повернути річ, але й сплатити потерпілому штраф у розмірі 3 гривень⁵⁷.

Якщо заклич не був проведений, або річ була знайдена до завершення трьохденного строку, чи якщо ця річ була знайдена не у своєму місті або громаді («миру»), а людина, у якої була знайдена річ, що пропала, не зізналась у викраденні, тоді приступали до зводу. Зазвичай людина, у якої було знайдено викрадену річ, виправдовувалася тим, що купила її або іншим яким-небудь чесним способом набула цю річ. У такому випадку знайдена річ залишалася певний час у володільця, але він повинен був указати власникові речі того, у кого вона була ним придбана. Якщо ця третя особа у свою чергу не признавалася у викраденні, то вона була зобов'язана вчинити так само: вказати особу, яка передала їй річ. Звід міг продовжуватися до тих пір, доки не знаходився викрадач. Інколи звід закінчувався тим, що покупець речі не міг довести добросовісність володіння. Також звід міг привести до кордонів держави. У цих двох випадках чесний покупець очищався від звинувачень вказівкою на двох свідків купівлі, які приносили присягу. Присяга митника – князівського агента, що збирав податки та був присутнім при укладенні договорів, могла замінити присягу двох свідків⁵⁸.

Дещо іншим чином відбувалося гоніння сліду. Вважалось, що у місці, де губляться ці сліди, там знаходиться злочинець. Якщо слід був загублений на великій дорозі або у пустинному степу, то розшук припинявся. Гоніння сліду спричиняло собою для верві, у якій губляться сліди вбивці, необхідність самій шукати злочинця і видати його владі чи іншій верві або заплатити дику віру. Коли ж верв дала згоду знайти і видати злочинця, тоді слід гнали у селах або селі, що до неї входили. Село, яке вивело слід за межі своєї території вважалось «очищеним» від усяких підозр, зокрема в переховуванні злочинця, тому не несло юридичної відповідальності. Колективна відповідальність членів територіальної громади також не наступала у тих випадках, коли село, до якого привів слід, добровільно видавало злочинця чи вказувало на нього. Коли слід не вдавалось вивести за межі села, але громада не вис-

⁵⁷ Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.) / І. Й. Бойко. – Львів, 2014. – С. 74.

⁵⁸ Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М., 1961. – Т. 1. – С. 127–128.

тупала на захист розшукуваного, слід гнався від «землі» до «землі» або від двору до двору. Селянин, який виводив слід за межі своєї нерухомої власності, також вважався «очищеним», тому й не притягувався до відповідальності. Якщо слід не хотіли чи не могли вивести, не хотіли знайти та видати злочинця, якщо знищували сліди тощо, наступала відповідальність або верві, або села, або окремих осіб, які володіли нерухомим майном⁵⁹.

Судовий розгляд у вервному суді починався з присяги суддів. Таке судження логічно впливає з того, що копний процес також починався присягою, а вервні та копні суди перебували в тісному генетичному зв'язку між собою. У копному судочинстві копні мужі приймали присягу іменем Святої Трійці. Цілком можливо, що так було й у вервних судах після прийняття в Київській Русі християнства. Натомість у дохристиянський період судді вервного суду, імовірно, присягались Перуном, Даждьбогом чи іншим божеством⁶⁰. При розгляді справи вервним судом сторони доводили свою правоту за допомогою судових доказів. У Київській Русі судовими доказами були: власне зізнання, покази свідків (послухів і видоків), речові докази, ордалії (так зв. суди Божі) і присяга⁶¹.

При розгляді справ вервними судами присяга мала велику доказову силу. Як зазначав В. Сергєєвич, розрізняли присягу додаткову та очищувальну. Перша зазвичай надавалася позивачем за відсутності доказів у незначних справах. Інша надавалася відповідачем, також за відсутності інших доказів, якщо він заслуговував на довіру. Якщо якась сторона відмовлялася присягати, вона визнавалася вервним судом винною. Якщо присягалися обидві сторони, справа вирішувалася поединком («судитися мечем»). Винним вважався той, хто програв бій. Іншим різновидом суду Божого були ордалії – випробування вогнем, залізом і водою, а з появою християнства – випробування хрестом. Зокрема, «Руська правда» передбачала випробування водою та залізом, коли позов був наклепним, а також у випадку недостатності доказів⁶². Оскільки ці ордалії мали дохристиянське походження, в тому, що згадані процесуальні норми були складовою вервного права, сумнівів не виникає.

На думку українського правознавця Я. Падоха, рішення вервних судів могли бути оскаржені в князівських судах. Також сторони процесу могли по-

⁵⁹ Ясинський М. М. «Село» и «верв» Русской Правды / М. М. Ясинський // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – Київ, Юридична думка, 2002. – С. 272

⁶⁰ Gawronski F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu. – б. м. і р. – с. 182

⁶¹ Толкачова Н. Звичаєве право / Наталія Толкачова. – К.: Київський університет, 2006. – С. 345.

⁶² Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / За редакцією І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 157.

годитись, щоб передати спір від вервного до державного суду⁶³. Водночас М. Чубатий висловив погляд про те, що рішення вервних судів у земельних справах не могли бути оскаржені, бо тільки верв могла максимально точно встановити межі земельної ділянки⁶⁴. Отже, рішення вервних судів підлягали перегляду, однак ця практика не була поширеною.

Зазначені факти та роздуми дозволяють прийти до висновку про те, що вервне право було основою правової системи Київської Русі, регулюючи широке коло суспільних (в т.ч. і найбільш важливих) відносин. Вервне право стало продуктом правотворчої діяльності давньоруського суспільства, його громад, в середовищі яких розвивалися додержавні правові звичаї та формувалися в умовах державного життя нові норми. Їхню первинну апробацію забезпечували вервні суди. Із цього середовища чинність вервних правових звичаїв поширювалася на всю територію держави, її судову систему, а згодом вони кодифікувалися у законодавстві.

Анотація

Стаття присвячена праву та самоврядуванню територіальних громад в Київській Русі. Досліджено правотворчі функції цих територіальних громад (вервів) та вплив вервного права на зміст законодавчого збірника «Руська правда». Проаналізовано напрямки правового регулювання суспільних відносин за вервним правом.

Ключові слова: верв, Київська Русь, вервне право, територіальна громада, місцеве самоврядування.

Streszczenie

Samorząd i prawo gromad terytorialnych w Rusi Kijowskiej

Artykuł dotyczy prawa i samorządu gromad terytorialnych w Rusi Kijowskiej. Omówiono funkcje prawodawcze tych gromad terytorialnych oraz wpływ tworzego przez nie prawa na zbiór prawa „Ruska Prawda”.

Słowa kluczowe: Ruś Kijowska, prawo werwne, gromada terytorialna, samorząd terytorialny.

⁶³ Падох Я. Суди й судовий процес старої України. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів, 1990. – С. 13

⁶⁴ Чубатий М. Українське право / М. Чубатий. – Львів, 1921. – С. 60.

Summary

Local Government and Law of Local Assemblies (Vervs) in Kievan Rus

The article discusses the verv law in Kievan Rus as a historical type of Ukrainian customary law. In particular, law-making function of old Ukrainian territorial communities (vervs) is dealt with. The influence of the verv law on the substance of the body of laws «Ruska Pravda» is examined.

Key words: Kievan Rus, verv law, local assembly, local government.